

Wojciech Jaworski

Sosnowiec

Legalne organizacje społeczne w powiecie radzyńskim do 1914 roku

Do połowy XIX w. życie społeczne w miastach, osadach i wsiach w Królestwie Polskim koncentrowało się wokół parafii kościołów chrześcijańskich i okręgów bożniczych. Realizowały one nie tylko cele religijne, ale także dobroczynne, oświatowe i kulturalne. Tylko rzemieślnicy należeli tradycyjnie do cechów, które obok funkcji organu samorządu zawodowego, wypełniały cele samopomocowe, charytatywne, towarzyskie i kulturalne. Zostały one pominięte. Jedynie w Warszawie, niektórych miastach gubernialnych i powiatowych oraz miastach Łódzkiego Okręgu Przemysłowego powstały w pierwszej połowie XIX w. towarzystwa dobroczynne i lekarskie, resursy oraz stowarzyszenia strzeleckie¹.

Ukazy o uwłaszczeniu chłopów z 1864 r. zakończyły w Królestwie Kongresowym proces uzyskiwania przez nich pełni praw. Stali się oni podmiotem życia społecznego obok innych warstw. Ogólny wzrost liczby ludności oraz stałe podnoszenie się poziomów jej dochodów i wykształcenia spowodowało w drugiej połowie XIX w. upadek podstawowych struktur kościołów i związków wyznaniowych jako głównych ośrodków życia społecznego, szczególnie w osadach i miastach. Zaczęło powstawać coraz więcej różnego typu organizacji społecznych, co było uwarunkowane także poszerzaniem się zasięgu społecznego zjawiska "czasu wolnego", który wcześniej dostępny był głównie warstwom wyższym, a wówczas stopniowo obejmował warstwy średnie i następnie niższe.

Po upadku powstania styczniowego administracja państwowa prowadziła wobec prób tworzenia organizacji społecznych w Królestwie Polskim politykę ograniczania. Została ona wzmocniona w okresie reakcyjnych rządów cesarza Aleksandra III (1881-1894). W pierwszym okresie panowania Mikołaja II (1894-1905) władze

¹ W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Sosnowiec 2006, s. 19-68.

państwowe wprowadziły regulowanie legalizacji i zasad działalności formalnych struktur życia społecznego. Prawo legalizacji organizacji społecznych należało pierwotnie do cesarza, który upoważniał niekiedy jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych. Początkowo przy zatwierdzaniu ich statutów stosowano zasadę precedensu, zastępowaną stopniowo przez statuty wzorcowe dla poszczególnych typów organizacji opracowane przez urzędy centralne. Cesarz przekazywał stopniowo uprawnienia legalizacji właściwym ministrom, głównie spraw wewnętrznych. Do początku panowania Mikołaja II statuty wzorcowe były rzadko wykorzystywane. Po 1896 r. zmieniono w większości dawne i wprowadzono nowe statuty wzorcowe. Jednocześnie z prawa zatwierdzania poszczególnych typów organizacji społecznych rezygnowały urzędy centralne Cesarstwa Rosyjskiego na rzecz właściwych gubernatorów.

Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest Mikołaja II z 17/30 października 1905 r. zapowiedział między innymi liberalizację życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. ułatwiły zakładanie i funkcjonowanie organizacji społecznych. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu co nadawało jej osobowość prawną.

W 1867 r. w wyniku reformy administracyjnej Królestwa Polskiego powstały w 1810 r. powiat (obwód) radzyński w guberni lubelskiej podzielono na dwa nowe – radzyński i włodawski, które weszły w skład nowopowstałej guberni siedleckiej. Przetrwały one w niezmienionych granicach do 1912 r. Wówczas zlikwidowano gubernię siedlecką, utworzono i wyodrębniono z Kongresówki gubernię chełmską oraz zmieniono granice guberni lubelskiej. Obszar dotychczasowego powiatu radzyńskiego znalazł się w większości w granicach guberni lubelskiej i został powiększony o części sąsiednich powiatów. Zasięg terytorialny artykułu pokrywa się z granicami powiatu z lat 1867-1912. Pod względem społeczno-ekonomicznym powiat radzyński miał charakter rolniczy. Dominowała w nim wielka własność ziemska. Przemysł ograniczał się do przetwórstwa płodów rolnych i produktów hodowli zwierząt. W drugiej połowie XIX w. działały: browary, garbarnie, gorzelnie i młyny zbożowe. W granicach powiatu istniały dwie miejscowości o statusie miasta – Międzyrzec Podlaski i Radzyń Podlaski oraz dawne miasto Wołyń, które w 1870 r. przekształcono w osadę. Stolica powiatu pełniła funkcje administracyjne i handlowo-usługowe o zasięgu regionalnym. W Międzyrzeczu Podlaskim istniała fabryka zapalek i liczne warsztaty szcztokarskie. Handel w mieście miał zasięg ponadregionalny. Wołyń był ośrodkiem o lokalnym znaczeniu handlowo-rzemieślniczym. Najlicniejszą warstwą społeczną wśród mieszkańców powiatu byli chłopcy i robotnicy rolni. Kupcy i rzemieślnicy koncentrowali się w miastach i osadzie. Nielicznymi warstwami byli ziemianie oraz robotnicy pracujący w zakładach rzemieślniczych i fabrykach. Z uwagi na charakter miasta w Radzynie Pod-

laskim mieszkali urzędnicy państwowi i osoby wykonujące wolne zawody. Pod względem etniczno-narodowym wśród ludności powiatu radzyńskiego największą grupą byli Polacy-katolicy, ale duży udział posiadali także prawosławni i wyznawcy judaizmu. Polacy mieszkali głównie we wsiach. Żydzi koncentrowali się w obu miastach stanowiąc większość ich mieszkańców. W stolicy powiatu mieszkała grupa Rosjan związana z administracją państwową. Wyznawcy prawosławia mieszkający we wsiach byli w drugiej połowie XIX w. obojętni narodowo.

Podstawę źródłową do dziejów organizacji społecznych w powiecie radzyńskim w drugiej połowie XIX w. stanowią archiwalia proveniencji państwowej. Akta dotyczące organizacji społecznych w guberni siedleckiej zostały uporządkowane niezgodnie z zasadami archiwistyki. Włączono je głównie niezależnie od sposobu, miejsca i czasu wytworzenia do zespołów archiwalnych byłych Urzędów Gubernialnych do spraw Stowarzyszeń i Związków w Lublinie i Siedlcach oraz Rządu Gubernialnego Lubelskiego, który w latach 1912-1913 wypełniał obowiązki urzędu kształtującej się wówczas guberni chełmskiej i przejął zlikwidowanej siedleckiej. W Archiwum Państwowym w Lublinie są przechowywane zespoły: „Lubelski Urząd Gubernialny do spraw Stowarzyszeń” (1906-1915), „Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń” (1906-1912) i „Rząd Gubernialny Lubelski – Wydział Administracyjny – Referat I inspektorsko-nadzorczy” (1867-1915). Stan zachowania zespołów jest dobry. Ich uzupełnieniem są szczerkowo zachowany zespół „Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego” (1874-1917) przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz dobrze „Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń” (1906-1917) w Archiwum Państwowym w Warszawie. Pierwszy urząd pośredniczył w wymianie korespondencji między gubernatorami a urzędami centralnymi Cesarstwa Rosyjskiego, a także nadzorował działalność organizacji społecznych, szczególnie do 1905 r. W drugim urzędzie legalizowano działalność stowarzyszeń z siedzibą w Warszawie, w tym o zasięgu ogólnokrajowym².

Dzieje społeczne powiatu i jego ośrodków miejskich w drugiej połowie XIX w. ukazali Stanisław Jarmuł³ i Józef Geresz⁴. Spośród organizacji społecznych działających w tym okresie praktycznie tylko dzieje ochotniczych towarzystw pożarnych zostały opracowane. Karol Strzałkowski⁵ i Marian Kowalski⁶ ukazali straż w

² Źródła archiwalne zgromadzono z środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914” realizowanego w latach 1999-2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym od 1867 r. kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie.

³ S. Jarmuł, *Powiat radzyński 1861-1914*, Lublin 1961; tenże, *Szkice z dziejów Radzynia Podlaskiego i byłego powiatu radzyńskiego*, Radzyń Podlaski 1995.

⁴ J. Geresz, *Międzyrzec Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, Biała Podlaska-Międzyrzec Podlaski 1995 (wyd. 2, Międzyrzec Podlaski 2001); tenże, *Z dziejów Wohynia, Międzyrzec Podlaski* 2008 (wyd. 2, Międzyrzec 2011).

⁵ K. Strzałkowski, *Międzyrzeczka Ochotnicza Straż Pożarna 1904-1924*, b.m.w. 1924.

⁶ M. Kowalski, *75 lat Międzyrzeczkiej Ochotniczej Straży Pożarnej 1904-3 V 1979*, „Rocznik Międzyrzeczki”, t. 11 (1979).

Międzyrzeczu Podlaskim, a Marianna Kojtych⁷ i Dorota Rozwadowska⁸ w Radzynie Podlaskim. Wzmiankuje je także Tadeusz Olejnik⁹. Przeszłość międzyrzeckiej spółdzielni spożywczej przedstawił Jan Chmielarski¹⁰. Dzieje oświaty i kultury w powiecie omówił w części S. Jarmuł¹¹.

Ochotnicze Towarzystwo Pożarne w Międzyrzeczu Podlaskim zarejestrowano 12/25 października 1903 r. w oparciu o statut wzorcowy dla straży ogniowych w Królestwie Polskim zatwierdzony przez ministra spraw wewnętrznych 12/24 grudnia 1898 r. Prawo zatwierdzania statutów należało do właściwych gubernatorów. Straże mogły powstawać tylko w miastach i osadach. Wyróżniano cztery kategorie ich członków: ochotnicy, rzeczywiści, wspierający i honorowi. Ochotnicy nie wnosili składek członkowskich, a uczestniczyli czynnie w ćwiczeniach, gaszeniach pożarów, paradach i przeglądach. Członkowie rzeczywiści wpłacali roczne składki oraz mogli brać udział w szkoleniu i akcjach ratowniczych. Członkowie wspierający wnosili tylko sumy niższe od wysokości składek rocznych. Członkowie honorowi byli wybierani dożywotnio przez ogólne zebranie za szczególne zasługi dla towarzystwa. Prawa wyborcze posiadali tylko członkowie rzeczywiści i honorowi, a także mogli je otrzymać przedstawiciele ochotników i członków wspierających. Najważniejszym organem organizacji było ogólne zebranie członków posiadających prawa wyborcze zwyczajne i nadzwyczajne. Przewodniczył mu burmistrz miasta lub wójt gminy. Organem wykonawczym był wybieralny zarząd. Na jego czele stał prezes, a w skład wchodził także naczelnik straży i zarządca majątku towarzystwa. Członkiem stałym zarządu był burmistrz lub wójt. Językiem oficjalnym towarzystwa był rosyjski, a polski miał charakter nieoficjalny. Na początku 1904 r. straż międzyrzecka rozpoczęła działalność, a 20 kwietnia/3 maja pierwszym prezesem jej zarządu wybrano sędziego pokoju A. Walickiego. W 1905 r. powstała przy niej orkiestra dęta¹².

Straż we wsi Wiski powstała w 1908 r.¹³ Z inicjatywy urzędnika powiatowego Leonida Wasiljewa doprowadzono do legalizacji 2/15 października 1909 r. Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Radzynie Podlaskim. W 1910 r. skupiało ono 101 członków¹⁴.

⁷ M. Kojtych, *Dzieje Ochotniczej Straży Pożarnej w Radzynie Podlaskim*, Radzyń Podlaski 1995.

⁸ D. Rozwadowska, *Działalność Ochotniczej Straży Ogniowej w Radzynie Podlaskim do 1918 roku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 2 (2002).

⁹ T. Olejnik, *Towarzystwa ochotniczych straży ogniowych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1996.

¹⁰ J. Chmielarski, *80 lat istnienia i działalności „Społem” Powszechnej Spółdzielni Spożywców w Międzyrzeczu Podlaskim (1907-1987)*, „Rocznik Międzyrzecki”, t. 19 (1987).

¹¹ S. Jarmuł, *Oświata i stosunki kulturalne w powiecie radzyńskim w latach 1864-1914*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1961, nr 1.

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Kancelaria General Gubernatora Warszawskiego (KGGW), sygn. 1813, 2803; M. Kowalski, *75 lat...*, s. 5-6; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 225-237, 291-292; K. Strzałkowski, *Międzyrzecka...*, s. 5-7.

¹³ Archiwum Państwowe w Lublinie (APLub), Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (SGUds.Stow), sygn. 48.

¹⁴ AGAD, KGGW, sygn. 6699; APLub, SGUds.Stow, sygn. 128; M. Kojtych, *Dzieje...*, s. 5-7; D. Rozwadowska, *Działalność...*, s. 33-35; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 309.

Przeżywające kryzys rolnictwo skłaniało chłopów i ziemian do zakładania lokalnych organizacji. Zawierano umowy notarialne tworzące rolnicze spółki udziałowe. Dopiero tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach stały się podstawą rejestracji kółek rolniczych w formie przyjęcia do wiadomości ich powstania przez władze lub zatwierdzenia statutu, co nadawało im osobowość prawną. Miały one: pomagać w kupowaniu kwalifikowanych nasion i środków produkcji oraz sprzedaży płodów rolnych, prowadzić działania oświatowe (odczyty, pogadanki, wycieczki), zakładać po uzyskaniu dodatkowej zgody sklepy, biblioteki i czytelnie. Ich organami były zebranie członków, zarząd i komisja rewizyjna. W większości przypadków zainteresowani wykorzystywali drukowane projekty statutów aprobowane przez władze.

Kółko Rolnicze zarejestrowano w Radzynie Podlaskim 23 sierpnia/5 września 1906 r. z inicjatywy księcia Seweryna Światopełka-Czetwertyńskiego¹⁵. Właściciele, dzierżawcy i zarządcy majątków ziemskich pod przywództwem Tadeusza Błonszewskiego doprowadzili do rejestracji 4/17 lipca 1908 r. Kółka Rolniczego w Międzyrzeczu Podlaskim. Ponieważ było ono zdominowane politycznie przez członków i sympatyków Narodowej Demokracji, gubernator pod pretekstem nakłaniania przez zarząd członków do wstępowania do towarzystwa ubezpieczeniowego i prowadzenia dokumentacji w języku polskim 13/26 lutego 1910 r. zlikwidował organizację. W roku następnym jego byli członkowie rozpoczęli starania o zarejestrowanie Kółka Rolniczego "Jutro" w Międzyrzeczu Podlaskim, które zakończyły się powodzeniem 17/30 marca 1912 r. Chłopi nie byli zainteresowani członkostwem w obu kółkach¹⁶.

Chłopi polscy byli założycielami Kółka Rolniczego "Zgoda" we wsi Zbulitów Duży zarejestrowanego 30 czerwca/13 lipca 1911 r.¹⁷ i we wsi Suchowola 11/25 czerwca 1912 r.¹⁸. W drugim przypadku wsparł ich książę S. Światopełk-Czetwertyński.

Wymienione kółka były skupione w Centralnym Towarzystwie Rolniczym w Warszawie zdominowanym politycznie przez Narodową Demokrację¹⁹.

W środowisku działaczy ludowych związanych z czasopiśmie "Siewba" narodziła się myśl utworzenia postępowej organizacji rolniczej. Doprowadzili oni do zarejestrowania w 1906 r. ogólnokrajowego Towarzystwa Kółek Rolniczych im. Staszica w Warszawie. Obok zadań ekonomicznych i oświatowych jego celami były: podniesienie poziomu życia mieszkańców wsi, rozwój demokracji i kultury chrześcijańskiej, praw obywatelskich, zakładanie bibliotek, czytelni i domów ludowych. Powstające w ramach towarzystwa kółka nie posiadały samodzielności organizacyjnej i prawnej, będąc jedynie oddziałami. W powiecie radzyńskim Kół-

¹⁵ APLub, Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny-Referat I inspektorsko-nadzorczy (RGL-Adm I), sygn. 1913:249.

¹⁶ AGAD, KGGW, sygn. 6673; APLub, SGUds.Stow, sygn. 18, 41.

¹⁷ APLub, SGUds.Stow, sygn. 20.

¹⁸ Tamże, sygn. 19.

¹⁹ S. Jarmuł, *Oświata...*, s. 99.

ka Rolnicze im. Staszica założono we wsiach: Wiski 18/31 maja 1907 r.²⁰, Stołpno (obecnie dzielnica Międzyrzecza Podlaskiego) 13/26 października 1907 r.²¹, Żabce 13/26 lutego 1909 r.²² i Drelów 4/17 kwietnia 1911 r.²³

Chłopi wyznania prawosławnego założyli Kółko Rolnicze we wsi Jabłoń, którego statut zatwierdzono 17/30 marca 1912 r.²⁴

Produkcja mleka krowiego oraz handel nim i jego przetworami były jednymi ze sposobów poprawy dochodowości przeżywającego kryzys rolnictwa. Zainteresowanie tworzeniem struktur skupiających hodowców pojawiło się w Kongresówce na początku XX w. najpierw wśród właścicieli ziemskich, a później chłopów. Wobec rosnącego zainteresowania tworzeniem spółdzielni Zarząd Główny Reform Rolnych i Rolnictwa opracował w 1912 r. statut wzorcowy organizacji mleczarskich, na podstawie którego je zatwierdzał. Spółdzielnię Mleczarską we wsi Wólka Siemieńska zarejestrowano 18 czerwca/1 lipca 1914 r.²⁵

Celem spółdzielni spożywców było prowadzenie sklepów, które miały sprzedawać dobrej jakości towary spożywcze i podstawowego użytku po umiarkowanych cenach. Ich członkowie posiadali udziały i uczestniczyli w podziale zysków. Świadomość władz państwowych o wzroście zainteresowania społecznego zakładaniem stowarzyszeń spożywców, spowodowała zatwierdzenie przez ministra spraw wewnętrznych 13/25 maja 1897 r. ich statutu wzorcowego dla Cesarstwa Rosyjskiego. Według niego organami spółdzielni były zebranie członków, wykonawczy zarząd i kontrolna komisja rewizyjna. Prawo legalizacji pozostawił minister jednak w swojej gestii. Dnia 28 lutego/12 marca 1898 r. rozciągnął on obowiązywanie statutu na Królestwo Polskie. Wobec zwiększającej się liczby podań 5/18 maja 1904 r. przekazał prawo zatwierdzania statutów tego rodzaju spółdzielni właściwym gubernatorom²⁶.

Stowarzyszenia Spożywców w Radzynie Podlaskim zarejestrowano - pierwsze 28 lutego/13 marca 1909 r. z inicjatywy księży katolickich, właścicieli i dzierżawców majątków ziemskich²⁷, a drugie "Radzynianka" 12/25 lutego 1913 r. ziemian i mieszczan²⁸. Pierwsza spółdzielnia funkcjonowała nieformalnie od 1906 r., a w latach 1913-1914 rozszerzyła swą działalność na sąsiednie gminy administracyjne: Biała, Czemierniki, Kąkolewica, Lisiowólka i Suchowola. Prezesem jej zarządu był dzierżawca folwarku Adam Źarski. Mieszczanie i ziemianie byli założycielami Spółdzielni Spożywców w Międzyrzeczu Podlaskim zalegalizowanej 5/18 czerwca 1912 r.²⁹ Statut Stowarzyszenia Spożywców w osadzie Wohyń zatwierdzono 17/30

²⁰ Tamże, sygn. 48.

²¹ Tamże, sygn. 46.

²² Tamże, sygn. 47.

²³ Tamże, sygn. 45; Kółko Rolnicze im. Staszica wspominał S. Jarmuł, *Oświata...*, s. 100.

²⁴ Tamże, sygn. 17.

²⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7087.

²⁶ Tamże, sygn. 2117.

²⁷ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:237.

²⁸ Tamże, sygn. 1913:237, 1913:248.

²⁹ Tamże, sygn. 1913:243. Nie można stwierdzić czy miała ona związek ze spółdzielnią ukazaną przez Jana Chmielarskiego. Por. J. Chmielarski, *80 lat...*, s. 5-7.

września 1912 r. Jej założycielami byli chłopi wyznania rzymskokatolickiego pod przywództwem proboszcza miejscowej parafii³⁰.

Stowarzyszenia Spożywców zarejestrowano we wsiach: Ostrówki 21 lutego/6 marca 1909 r.³¹, "Wygoda" Komarówka Podlaska 21 sierpnia/3 września 1909 r.³², Stara Wieś 26 czerwca/9 lipca 1910 r.³³, Turów 18/31 maja 1911 r.³⁴, Kąkolewnica 29 września/12 października 1911 r.³⁵, Glinny Stok 13/26 lutego 1912 r.³⁶, Tulniki 31 marca/13 kwietnia 1912 r.³⁷, Sewerynówka 9/22 stycznia 1913 r.³⁸, Siedlanów 12/25 maja 1913 r.³⁹, Milanów 14/27 lutego 1913 r.⁴⁰, "Zjednoczenie" Gródek Szlachecki 14/27 sierpnia 1913 r.⁴¹, "Przyszłość" Jabłoń 28 grudnia 1913 r./10 stycznia 1914 r.⁴², Wola Tulnicka 6/19 lutego 1914 r.⁴³ i Świerże 11/24 marca 1914 r.⁴⁴ Chłopi byli założycielami spółdzielni w: Glinnym Stoku, Komarówce Podlaskiej, Milanowie, Sewerynówce, Siedlanowie, Świerżach, Tulnikach, Turowie i Woli Tulnickiej; w Starej Wsi zostali wsparci przez ziemian, a w Jabłoni i Ostrówkach ziemian i księży katolickich. Organizację w Gródku Szlacheckim utworzyła drobna szlachta.

W Kąkolewnicy pierwotnie właściciele, dzierżawcy i zarządcy majątków z księdzem katolickim podpisali umowę notarialną o założeniu Rolniczego Stowarzyszenia Spożywców, a 16/29 sierpnia 1906 r. zwrócili się do Siedleckiego Urzędu Gubernialnego do spraw Stowarzyszeń i Związków o rejestrację spółdzielni na jej podstawie. Gubernator siedlecki zwrócił się w tej sprawie do generał-gubernatora warszawskiego, który polecił zalegalizować organizację, ale tylko na podstawie statutu wzorcowego z 1897 r. Po odmowach zainteresowani wnieśli 6/19 lipca 1907 r. projekt statutu zgodny ze wzorcowym, ale z brakami formalnymi. Dopiero w 1911 r. wyrazili chęć legalizacji zgodnie z prawem i władze zatwierdziły wniesiony projekt statutu⁴⁵.

Obok czynników ekonomicznych, założyciele we wsiach Sewerynówka i Tulniki wskazywali na szkodliwą działalność handlową jaką prowadzili kupcy żydowscy, którzy sprzedawali niskiej jakości towary w wysokich cenach.

Nie powiodła się próba powołania do życia drugiej spółdzielni w Ostrówkach w 1913 r.⁴⁶

³⁰ Tamże, sygn. 1913:242.

³¹ Tamże, SGUds.Stow, sygn. 74.

³² APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:238.

³³ Tamże, sygn. 1913:239.

³⁴ Tamże, SGUds.Stow, sygn. 77.

³⁵ Tamże, RGL-Adm I, sygn. 1913:249.

³⁶ Tamże, sygn. 1913:241.

³⁷ Tamże, sygn. 244.

³⁸ Tamże, sygn. 1913:245.

³⁹ Tamże, sygn. 1913:246.

⁴⁰ Tamże, sygn. 1913:247.

⁴¹ Tamże, sygn. 1913:165.

⁴² Tamże, SGUds.Stow, sygn. 80, 93.

⁴³ Tamże, RGL-Adm I, sygn. 1914:58.

⁴⁴ Tamże, sygn. 1914:90.

⁴⁵ Tamże, sygn. 1913:249.

⁴⁶ Tamże, sygn. 1913:236.

Postęp naukowo-techniczny i technologiczny wymuszał modernizację warsztatów rzemieślniczych, fabryk, przedsiębiorstw handlowych i gospodarstw rolnych. Niezbędne okazały się kredyty, a praktycznie nie istniała wówczas dostępna sieć banków. Operacje finansowe były skupione w większości w rękach kupców żydowskich pobierających wysokie opłaty. Wymuszało to tworzenie towarzystw udzielających niskooprocentowanych pożyczek.

Cesarz Aleksander II 1/13 maja 1872 r. wyraził zgodę na statut wzorcowy towarzystw wzajemnego kredytu, który zatwierdził 31 maja/12 czerwca tego samego roku komitet ministrów. Ich członkami mogli być właściciele nieruchomości lub papierów wartościowych, które stanowiły zabezpieczenie pożyczek⁴⁷. Ponieważ handel w powiecie radzyńskim do wybuchu I wojny światowej był skupiony w rękach kupców żydowskich, powstała tylko jedna organizacja kredytowa. Jej członkami byli średni i wielcy przedsiębiorcy z miasta i okolicy. Towarzystwo Wzajemnego Kredytu w Międzyrzeczu Podlaskim zarejestrował minister finansów w 1906 r. W latach 1913-1914 zrzeszało ono od 368 do 376 członków⁴⁸.

Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach umożliwiały legalizację organizacji zawodowych pracowników najemnych. Ich zadaniami było udzielanie pomocy materialnej członkom (kasy chorych, pogrzebowe oraz na czas bezrobocia), lekarskiej i prawnej, prowadzenie negocjacji między pracownikami a pracodawcami w sprawie warunków pracy i płacy, pośrednictwo pracy, a także tworzenie bibliotek i czytelni oraz szkół zawodowych. Były one pozbawione możliwości organizowania i prowadzenia akcji strajkowej.

Stowarzyszenie Zawodowe Pracowników Gorzelnicy w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie skupiało techników i gorzelników. Jego zarząd główny otworzył 7/20 października 1909 r. oddział w Radzynie Podlaskim⁴⁹. Pracownicy fizyczni wyznania mojżeszowego próbowali w 1907 r. założyć stowarzyszenie zawodowe robotników obróbki szczeciny w Międzyrzeczu Podlaskim⁵⁰.

Ograniczoną do samopomocy działalność wśród fizycznych pracowników najemnych w Kongresówce prowadziło Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Pracowników Rolnych w Warszawie. Jego oddział w Radzynie Podlaskim działał w latach 1907-1910⁵¹.

Migracje i zrywanie więzi rodzinnych wśród wyznawców judaizmu skłaniało ich do tworzenia organizacji samopomocowych. Z inicjatywy mieszczan zalegalizowano 31 maja/13 czerwca 1913 r. Żydowską Kasę Pomocy Wzajemnej na Wypadek Śmierci w Międzyrzeczu Podlaskim⁵².

⁴⁷ *Zbiór praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego dziennika Praw Królestwa Polskiego*, t. 2, wyd. W. Wyziński, Warszawa 1875, nr 22, s. 185-191.

⁴⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2803; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, oprac. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 188-189; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914*, oprac. W. Grabski, Warszawa 1915, s. 155.

⁴⁹ APLub, SGUds.Stow, sygn. 97.

⁵⁰ Tamże, sygn. 96.

⁵¹ Archiwum Państwowe w Warszawie (APWar), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (WGUds.Stow), sygn. 191.

⁵² APLub, SGUds.Stow, sygn. 122.

Działalność charytatywną wśród ludności wyznania mojżeszowego świadczyło Towarzystwo Dobroczynne "Pomoc w Nadzwyczajnych Wypadkach" w Siedlcach. Jego oddziały powstały w Radzynie Podlaskim 8/21 kwietnia 1912 r. i w Międzyrzecu Podlaskim 20 czerwca/3 lipca 1913 r. Na czele zarządu pierwszego stał Dawid Lichtenstein, a drugiego Mordka-Mendel Tandeter⁵³.

Liberalizacja umożliwiła tworzenie legalnych organizacji mających zakładać i prowadzić różne typy oraz rodzaje placówek oświatowych z uwagi na słabą sieć szkół rządowych i prywatnych. Szczególną wagę przywiązywano do szkół powszechnych i kursów dla analfabetów dorosłych, pragnąc w ten sposób nie tylko szerzyć oświatę elementarną, ale także kształtować świadomość narodową warstw niższych. Celem ogólnokrajowej Polskiej Macierzy Szkolnej w Warszawie było zakładanie: przedszkoli, szkół elementarnych, średnich i wyższych, kursów dla analfabetów dorosłych, domów ludowych, szkół przedszkolanki oraz seminariów nauczycielskich. Początkowo stowarzyszenie miało charakter ponadpartyjny, skupiając narodowych demokratów, postępowych demokratów i socjalistów, ale wkrótce zdominowali ją endecy. Gubernator siedlecki sprzeciwił się 12/25 sierpnia 1906 r. powstaniu oddziałów Polskiej Macierzy Szkolnej na zarządzanym obszarze. Jednak 15/28 września tego samego roku generał-gubernator warszawski stwierdził, że organizacja może tworzyć filie na obszarze całej Kongresówki. Zarząd Główny otworzył oddziały: 16/29 września 1906 r. we wsi Gęś oraz Międzyrzecu Podlaskim, Radzynie Podlaskim i Suchowoli, 6/19 października 1906 r. w Drelowie i Komarówce Podlaskiej, 23 października/3 listopada 1906 r. we wsi Rudzieniec, a 27 listopada/10 grudnia 1906 r. w Milanowie. Upadek rewolucji umożliwił władzom państwowym likwidację organizacji działającej na rzecz wzmocnienia świadomości narodowej i dążeń niepodległościowych. Generał-gubernator warszawski 1/14 grudnia 1907 r. zawiesił działalność Macierzy z powodu stanu wojennego, a 1/14 marca 1908 r. zlikwidował ją uzasadniając, że zorganizowała sieć szkół elementarnych i wkroczyła w kompetencje Ministerstwa Oświaty Ludowej⁵⁴.

Konkurencją dla endeckiej Polskiej Macierzy Szkolnej było związane z ruchem socjalistycznym Lubelskie Towarzystwo Krzewienia Oświaty "Światło" działające w granicach guberni. Jego oddział utworzono w 1914 r. w Radzynie Podlaskim⁵⁵.

W okresie liberalizacji dużą uwagę przywiązywano do oświaty pozaszkolnej, adresowanej do dorosłych analfabetów lub posiadających jedynie wiedzę elementarną. Realizowano przez nią postulaty pozytywistyczne dotyczące oświaty powszechnej, a także wpływano na ich świadomość społeczną i narodową. Głównie z inicjatywy Polaków i zasymilowanych Żydów, naukowców i osób wykonujących wolne zawody o przekonaniach postępowo-demokratycznych zarejestrowano ogólnokrajowe Stowarzyszenie Kursów dla Analfabetów Dorosłych w Warszawie, które miało także urządzać odczyty, pogadanki i wycieczki oświatowe. W organi-

⁵³ Tamże, sygn. 123.

⁵⁴ Tamże, sygn. 98; APWar, WGUds.Stow, sygn. 4; S. Jarmuł, *Oświata ...*, s. 99.

⁵⁵ APLub, Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 14, 112; M. Gawarecka, *Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty pod nazwą „Światło” (1906-1917)*, „Rocznik Lubelski”, t. 16 (1973) s. 203-204.

zacji występowały także wpływy socjalistów. Jej oddział w Wiskach założono 28 grudnia 1906 r./10 stycznia 1907 r. Podczas rewizji żandarmeria znalazła w siedzibie oddziału kieleckiego broń i materiały wybuchowe. W następstwie generał-gubernator warszawski zamknął 6/19 października 1908 r. całe towarzystwo⁵⁶.

Postępowi demokraci, Polacy i zasymilowani Żydzi, byli założycielami Towarzystwa Kultury Polskiej w Warszawie, które miało propagować kulturę i oświatę w Królestwie Polskim. Jego oddział w Radzynie Podlaskim powstał 8/21 marca 1908 r. Obok postępowych demokratów w towarzystwie występowały wpływy socjalistów, prowadzących walkę o dominację. Jej swoistym następstwem było uchwalenie na posiedzeniu sekcji etnicznej rezolucji o bojkocie ekonomicznym Żydów i polonizacji miast. Władze wykorzystały konflikt i 11/24 lutego 1913 r. zamknęły organizację, a 18/31 maja tego samego roku zlikwidowały⁵⁷.

Żony właścicieli ziemskich związanych z Centralnym Towarzystwem Rolniczym i politycznie z endecją były założycielkami Towarzystwa Zjednoczonych Ziemianek w Warszawie działającego w całym Królestwie Polskim. Stawiało ono sobie za cel uaktywnienie kobiet ze wszystkich warstw społecznych mieszkających na wsi w działalności oświatowej i wychowawczej oraz życiu społecznym i ekonomicznym. Oddział stowarzyszenia w Radzynie Podlaskim utworzono 6/19 kwietnia 1909 r.⁵⁸

Mieszczanie żydowscy doprowadzili 10/23 grudnia 1909 r. do zatwierdzenia statutu Towarzystwa Popierania Bibliotek i Czytelni w Międzyrzeczu Podlaskim. Wśród jego 50 członków dominowali dentyści i lekarze, a prezesem zarządu był Isser Adler⁵⁹.

Wśród Polaków wykonujących wolne zawody oraz urzędników państwowych i prywatnych w powiecie radzyńskim pojawiło się zainteresowanie działalnością kulturalną. Powołali oni do życia organizacje, których celem było prowadzenie amatorskich kółek teatralnych. Towarzystwo Miłośników Sztuki Sceniczej w Radzynie Podlaskim zarejestrowano 10/23 grudnia 1908 r.⁶⁰, a w Międzyrzeczu Podlaskim 28 stycznia/10 lutego 1913 r.⁶¹ W pierwszym stowarzyszeniu doszło do współdziałania Polaków z Rosjanami.

Polskich ziemian i rosyjskich urzędników państwowych połączyło zainteresowanie myślistwem. Oddział Imperatorskiego Towarzystwa Rozmnażania Zwierząt Łownych i Hodowlanych i Prawidłowego Myślistwa pod patronatem Wielkiego Księcia Włodzimierza powstał w Radzynie Podlaskim 14/27 grudnia 1909 r.⁶²

Z powodu zacofania społeczno-ekonomicznego powiatu radzyńskiego legalne organizacje społeczne powstały stosunkowo późno. W latach 1903-1914 na jego obszarze zarejestrowano co najmniej 34 samodzielne organizacje i 20 oddziałów sto-

⁵⁶ APWar, WGUds.Stow, sygn. 2; S. Jarmuł, *Oświata...*, s. 99; Zob. J. Miąso, *Stowarzyszenie Kursów dla Analfabetów Dorosłych (1905-1908)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1961, nr 4.

⁵⁷ APWar, WGUds.Stow, sygn. 171; J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960, s. 117-123.

⁵⁸ APWar, WGUds.Stow, sygn. 219.

⁵⁹ APLub, SGUds.Stow, sygn. 114.

⁶⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7602; 7911; APLub, SGUds.Stow, sygn. 103.

⁶¹ APLub, SGUds.Stow, sygn. 101.

⁶² APWar, WGUds.Stow, sygn. 973.

warzyszeń o szerszym zasięgu, w większości ogólnokrajowym z siedzibą zarządu głównego w Warszawie. Najwięcej wśród nich było: spółdzielni spożywców - 18, organizacji rolniczych - 6, towarzystw pożarnych - 3 oraz oddziałów stowarzyszeń oświatowych - 12. W okresie regulowania życia społecznego (1894-1906) utworzono tylko 1 organizację, a w okresie liberalizacji (1906-1914) pozostałe 33 i 20 oddziałów. Spośród samodzielnych organizacji: 28 powołali do życia Polacy, 2 - Żydzi, 1 - wyznawcy prawosławia, 2 - wspólnie Polacy i Rosjanie, a o 1 - brak danych. Pierwsze stowarzyszenia zakładali polscy mieszczaństwo i ziemianie częściowo przy udziale rosyjskich urzędników państwowych. Wybuch rewolucji w 1905 r. zaktywizował społecznie chłopów. Władze państwowe ograniczały życie społeczne Polaków i Żydów. Podobnie jak w całej Kongresówce zlikwidowały one oddziały Polskiej Macierzy Szkolnej, Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych i Towarzystwa Kultury Polskiej, a także 1 kółko rolnicze. Ograniczona aktywność wyznawców judaizmu w legalnym życiu społecznym była uwarunkowana także realizowaniem celów kulturalnych, oświatowych i dobroczynnych przez skupiające ich okręgi bożnicze. Chłopi wyznania prawosławnego byli bierni, co było uwarunkowane ich zacofaniem społecznym. W Radzynie Podlaskiej powstało 5 organizacji i 7 oddziałów, a w Międzyrzeczu Podlaskim odpowiednio 8 i 2, w Wohyniu 1 i 0, a we wsiach 20 i 11. Szczególną aktywność wśród wsi wykazywali mieszkańcy Wisiek.

Summary

Legal social organizations in Radzyń county until 1914

Until the first half of the 19th century, parish churches and synagogue districts were also the centres of social life in towns, villages and settlements of the Polish Kingdom. Granting property rights to the peasantry in 1864 completed the process of giving full rights to that social group in Congress Poland. They became social life participants alongside other classes. The general increase in population as well as a permanent growth of income and education level in the second half of the 19th century, made churches and religious circles lose its former social dimension. Various associations began to appear. Due to social and economic backwardness, legal social organizations in Radzyń county sprang up not so early. Throughout the period 1903-1914, within that county at least 34 independent organizations and 20 large-scale associations, mainly national ones with a head office in Warsaw, were entered into register. There were eighteen consumer cooperatives, six agricultural agencies, three fire associations and twelve educational associations. As far as independent organizations are concerned Poles established twenty-eight, Jews two, Orthodox Christians one, Poles together with Russians two, and there are not any records about the last organization on the list. The first associations that appeared were set up by Polish burghers and landowners with a little help from Russian officials. The outbreak of 1905 revolution encouraged peasants to participate in public life. The national authorities imposed restrictions on Poles and Jews. Judaists legal participation in public life was limited due to cultural, educational and charitable activity of their synagogue districts. Whereas Orthodox peasants' inaction resulted from their social backwardness.